Huygens Institute - Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW)

Citation:

S Muller, Levensbericht S.J. Fockema Andreae, in:
Jaarboek, 1921-1922, Amsterdam, pp. 13-43

This PDF was made on 24 September 2010, from the 'Digital Library' of the Dutch History of Science Web Center (www.dwc.knaw.nl) > 'Digital Library > Proceedings of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW), http://www.digitallibrary.nl'

LEVENSBERICHT

VAN

Mr. S. J. FOCKEMA ANDREÆ.

Is het een voorrecht, het leven van Fockema Andreæ te mogen beschrijven, het is ook eene taak die eene groote verantwoordelijkheid medebrengt, want hij zelf heeft gewenscht, dat zijne biographie in de werken onzer Akademie de éénige zou blijven. Zal het stuk eene uitvoerige, complete biographie zijn, zooals onder ons gewoon is? heb ik mij afgevraagd; want ik weet wel, dat sommigen mijner medeleden van meening zijn, dat alleen eene kenschetsing van het werk van den geleerde in dezen kring tehuis behoort. Maar ik gevoelde, dat ik althans ditmaal niet vrij was in mijne keus; want onze vriend zelf heeft voor zijn biograaf eenige aanteekeningen nagelaten, wel onvoltooid, maar toch voldoende om zeer stellig het karakter aan te duiden van het stuk, dat hij zich dacht; de piëteit drong mij dus, om althans de belangrijkste dezer kostbare gegevens niet te verwaarloozen. Gaarne wil ik ook onzen overledene zelven nastreven, die ons het „doen, denken en werken" van zijn vriend Hamaker zoo uitvoerig beschreven en zulk eene treffende gelijkenis van hem ontworpen heeft. Want ik meen, dat wij hier niet alleen te doen hebben met den geleerde, maar wel degelijk ook met den mensch. Een geluk is het mij dus geweest, er toe te mogen medewerken, om de herinnering te bewaren aan dezen voortreffelijken man, die voor mij niet alleen beteekenis heeft gehad als hoogleeraar en als geleerde, maar dien ik nog hooger heb geacht als mensch.

De dubbele familienaam, dien onze vriend bekend heeft gemaakt, is door hem het eerst en aanvankelijk alleen gedragen. Geeske Fockema, de echtgenoote van den Beetsterzwaagschen notaris Arnold Andreæ, heeft gewenscht, dat de zoon, wiens geboorte het niet meer jeugdige echtpaar den 4en Juni 1844 kwam verrassen, naast den familienaam zijns vaders ook den haren zou dragen, en de Koning heeft bij besluit van 23 Februari 1862 aan dezen wensch voldaan.

Het waren destijds in het mooie Friesche dorp Beetsterzwaag — wij maakten samen uit, dat de naam „de oase op de Beester-heide" aanduidt — eigenaardige toestanden. In het begin van het dorp troonde in een weidsch kasteel (waarin thans eene bekende stichting gevestigd is) de familie Van Lynden; aan het andere einde van het dorp lag het groote huis van de Harinxma's, middelpunt van een landgoed aan de dorpsstraat, en wat verderop het mooie buiten Olterterp met zijne voorname bewoners. Dat was de nobility van het dorp, die eenigszins afgezonderd leefde, maar die toch eenmaal 's jaars de notabelen van het dorp vereenigde op eene statige soiree, waar de jonge Sybrand zijne entrée deed in de wereld, niet zonder aanvankelijk uit angst menigen zweetdroppel te plengen. Toch, niet deze grooten der aarde waren heerschers in het dorp. Veeleer waren dit de notabelen : doctor Lunsingh Tonckens vooral, die weldra tot burgemeester verheven werd, en notaris Andreæ; beide heeren gaven de lakens uit in het dorp en in de streek, zooals dominé Van Herwerden, de vader van ons betreurd medelid, in het kerkelijke. Praktische en sterke mannen waren het, beiden vermogend en wonende in groote huizen aan de dorpsstraat. Denkelijk voelden zij zich wel de heeren van het dorp; maar zij behartigden dan ook de belangen van de heele streek met verstand en met toewijding.

Het gezin Andreæ maakt een vriendelijken indruk: onze vriend schrijft over zijne ouders: „Op mijne vorming hebben mijne ouders, die mij altijd met de grootste liefde en zorg omringden en zooveel mogelijk vrijheid lieten, den grootsten invloed

gehad. Wanneer ik onder al, wat zij mij hebben ingeprent, enkele dingen op den voorgrond mag stellen, dan zou ik dit zeggen. Mijn vader hield mij vooral voor: Werk en wees nuttig voor anderen; alleen als gij dit doet, beteekent gij iets; doe wat gij uw plicht acht, zonder u aan de menschen te storen. Mijne moeder gaf mij het voorbeeld van vriendelijkheid tegenover hen, met wie zij in aanraking kwam, en trachtte mij vooral eerbied voor ouderen en hooger geplaatsten in te prenten. Zij was eene goede orangiste, ik werd het door haar. Als ik van deze verschillende qualiteiten iets heb, dank ik ze aan hen".

Natuurlijk bezocht de jonge Andreæ de dorpsschool en waren de jongens van het dorp zijne speelkameraden. Toen de school verlaten moest worden, ontving hij drie jaren les van een gouverneur, en toen moest het gymnasium bezocht worden te Leeuwarden, waar hij vijf jaar lang in huis was bij Ds. Gunning, den stamvader van het thans bekende geslacht, met wiens beminnelijk huisgezin hij tot zijn levenseind in aangename betrekking bleef. En toen werd de groote stap gedaan: de jongeling ging (1863—1869) studeeren te Leiden.

De studentenclub, die Andreæ en verschillende andere jongelieden verbond, was wel een bijzonder welgeslaagde vereeniging. Met twee leden is zijne betrekking innig geweest en gebleven: „Ik verbeeld mij", schrijft hij, „dat alleen twee van invloed geweest zijn op mijne vorming: Kingma Boltjes — beminnelijk als hij is — vooral op die van mijn karakter, Hamaker vooral op mijne juridische vorming". Maar ook met de anderen was de band vast. Er werd door die jongelui serieus gewerkt; in zijne biographie van Hamaker — dat sympathieke stuk met zijne volledige kennis van het onderwerp en zijne hartelijke bewondering van den persoon — herinnert Andreæ zich, dat Hamaker hem als student soms ongenadig de les kon lezen over zijne methode van werken. Maar toch studeerde hij goed, werkte zelfs harder dan anderen; en zoo erg als Hamaker meende, was het stellig niet: „Alleen met een dictaat voor zich vond men weinig candidaten in de rechten; dat was toen niet

gebruikelijk", heeft Andreæ zelf verklaard. Maar niet als voorbereiding voor den geleerden-stand studeerde hij; want toen reeds stond het voor hen vast, dat Andreæ rechter, zijn vriend Boltjes notaris worden zou.

Maar al waren de clubgenooten ernstige werkers, toch leefden zij vroolijk en druk. De band met de vrienden is altijd vastgehouden: geen Leidsche club is, zoover ik weet, zóó goed bijeengebleven. Nog aan Andreæ's graf is het herinnerd, hoe zijn huis altijd voor de oude vrienden openstond en hoe aan zijn disch altijd plaats was voor hen. En toen Hamaker en hij leden waren van onze Akademie, zagen wij ze altijd naast elkaar zitten: hoewel ik met beiden zeer bevriend was, wachtte ik mij wel, mij dan bij hen te voegen.

Op het eind van zijn studenten-tijd verloofde Andreæ zich met de oudste dochter van den Beetsterzwaagschen burgemeester. Het geval scheen slechts de normaliseering van een reeds ouden toestand te zijn; want Betteke Tonckens was Sybrand's speelgenoote geweest. Altijd waren ze op elkaar gesteld geweest en niemand verwonderde zich dan ook, toen zij een paar werden. Reeds binnen het jaar na zijne promotie, toen Andreæ benoemd was tot kantonrechter aan de Lemmer, trouwden zij; later verhuisden zij naar Hillegersberg. Na een paar jaar werd Andreæ rechter te Leiden en bij de opheffing dezer rechtbank overgeplaatst naar Amsterdam.

Ook in dien tijd heeft Andreæ goed gewerkt: hij schreef eenige artikelen in *Themis* en in de *Nieuwe Bijdragen*, die de aandacht op hem vestigden, zoodat hem reeds in 1875 door de Juristen-vereeniging een prae-advies gevraagd werd over de *Verlaging der strafminima, met afschaffing van de leer der verzachtende omstandigheden.* Maar van eene voorbereiding voor een geleerden-loopbaan of van studie der rechtsgeschiedenis was ook nu nog geen sprake.

Eerlang kreeg Andreæ's werkzaamheid echter eene geheel andere richting: in 1877 werd hij benoemd tot hoogleeraar te

Leiden. Eene niet lichte taak wachtte hem daar. Want als aanstaand magistraat had hij zich natuurlijk in hoofdzaak voor deze taak voorbereid, en het vak, waarin hij onderwijs zou moeten geven, was hem dus nog geheel vreemd. Men had hem gekozen als een veelbelovend jong jurist, want eigenlijke kenners van het Oud-vaderlandsche recht waren er ten onzent destijds nauwelijks.

Er was meer: het vak zelf was als onderwijsvak nog geheel nieuw; de eerste hoogleeraar daarin had zich er dus niet alleen geheel in te werken, maar ook zich rekenschap te geven, hoe het gedoceerd zou moeten worden, om te voldoen aan de bedoeling, waarmede de wetgever het in het kader der juridische studiën had ingelascht. Daarover heeft Andreæ dus allereerst getracht, zich eene overtuiging te vormen: zijne inaugureele rede over *De gronden van de beoefening der Germaansche rechtsgeschiedenis* bewijst het.

Onze wetgeving van 1838, dus betoogt deze rede, heeft geenszins, zooals het schijnen kan, volkomen gebroken met ons oude recht. Reeds het streven, om aan de aanstaande juristen den weg te wijzen tot eene goede wetsuitlegging, zou dus de opneming van het Oud-vaderlandsche recht onder de onderwijsvakken rechtvaardigen. Maar dit onmiskenbare belang is toch stellig het geringste; want het doel van het universitaire onderwijs is geenszins het dadelijk verkrijgen van practische resultaten.

De wetenschappelijke studie van het Oud-vaderlandsche recht en zijne geschiedenis is dan ook voor den jurist veeleer onmisbaar, omdat hij moet weten en begrijpen, dat het recht niet plotseling ontstaat, maar groeit en zich voortdurend ontwikkelt. De studie van het Romeinsche recht alleen is niet voldoende, om hem dit te leeren; want wij kennen de geschiedenis van dit recht slechts onvolledig en zij is ook te spoedig afgebroken; hare studie kan ons dus geen levend beeld geven van den groei van het recht. Het Germaansche recht daarentegen kennen wij in zijn groei; het geeft ons dus een duidelijk begrip van de ontwikkeling van een recht. De grootste aanbeveling dezer studie

is derhalve, dat zij kan dienen als tegenwicht tegen den invloed van het doode Romeinsche recht.

Geheel zonder practisch nut is echter de studie van het Germaansche recht niet. De jurist moet weten op te sporen, welke rechtsinstellingen geschikt zijn, om de behoeften van een gegeven maatschappelijken toestand te bevredigen; hij make derhalve eene studie van de maatschappij en ga na, welken invloed recht en maatschappij op elkaar hebben gehad: de beste gelegenheid daarvoor levert de studie van het Germaansche recht. Ook de wetgever kan daaruit nut trekken: bij de discussie over wetsontwerpen wordt vaak gebruik gemaakt van de vergelijking met andere rechten. Maar de vergelijking met toestanden in andere landen is steeds gevaarlijk: alleen het nagaan van de werking van het oude recht in eigen vaderland levert zekere resultaten; immers het herleven van oude wetsbepalingen is mogelijk en soms gewenscht. Omgekeerd kan de gezette studie van oude rechtstoestanden ons ook afschrikken van het herstellen daarvan.

Deze overwegingen, resumeert de redenaar, leeren ons den weg kennen, die gevolgd moet worden bij het onderwijs. „Het moet vooral hierop gericht zijn, dat de student in het Germaansche recht leere opmerken den groei en de ontwikkeling van het recht in het algemeen, — dat hij vooral door kennismaking met rechtsbronnen uit verschillende tijdvakken den eenvoud en tegelijk de groote bruikbaarheid van het Germaansche recht leere bewonderen, en hieruit kracht putte tegen de verleiding van een eenzijdig Romanisme." Geen praktisch doel, geen verklaring van het geldende recht, zoo leert dus deze rede, moet het hoofddoel van de studie van het Oud-vaderlandsche recht zijn, maar historische beschouwing van de ontwikkeling van recht en maatschappij.

Wij kennen thans het studieprogram, dat de nieuwe hoogleeraar zich bij het aanvaarden van zijn ambt gesteld heeft; het is thans onze taak, om de uitvoering van dit program in zijn werk gade te slaan. Andreæ heeft veel geschreven, niet minder dan

ruim honderd nummers. In verschillende tijdschriften heeft hij reeksen van opstellen geplaatst: herdenkingen van overledenen, boekaankondigingen, de resultaten van zijne uitgebreide lectuur. Niet minder dan twaalfmaal heeft hij ook in deze Akademie eene spreekbeurt vervuld. Maar het meeste daarvan moet ik hier ter zijde laten: het geldt nu slechts zijne hoofdwerken. Betrekkelijk gemakkelijk is het, die te bespreken. Want voor Andreæ was de studie van het vak, dat het zijne geworden was en dat hij zijn leven lang met inspanning bestudeerd heeft, zóózeer hoofdzaak, dat zijne werken — althans zijne belangrijke werken — alle daarop betrekking hebben. Zelfs vormen zijne werken min of meer een geheel; want zijn onverzettelijke geest vormde bijna alles, wat hij over rechtshistorische onderwerpen schreef, naar hetzelfde model, — zóózeer dat het dikwijls gemakkelijk is, een opstel over een nieuw rechtshistorisch onderwerp dadelijk in te lasschen in het boek, waarin het min of meer thuisbehoort. Al zijne hoofdwerken kunnen dus samen beoordeeld worden, als uitwerkingen van één weloverwogen werkplan.

Met het programma, dat hij had opgesteld, in het hoofd, begon de jonge hoogleeraar aanstonds de studie der Oud-Nederlandsche rechtsbronnen. Vier jaren van gezette studie volgden; wij hooren dan niets van hem. Maar dan, als hij weer begint te schrijven, kunnen wij hem ook stap voor stap volgen. Eerst is het elementair werk, dat hij levert: in 1881 verschijnt een *Overzicht van de Oud-Nederlandsche rechtsbronnen*, — een nuttig werkje, dat aan zijne studenten (en ook aan hem zelven den weg wijzen zal op het vreemde terrein. In 1883 volgen artikelen in het *Rechtsgeleerd Magazijn*, die eene *Tekstverklaring van Oud-Nederlandsche rechtsbronnen* leveren en die tot 1888 toe nu en dan worden voortgezet; het zijn resultaten van de studie van moeilijke plaatsen, die verduidelijkt worden voor de studeerenden in het vak.

In 1885 verschijnt dan Andreæ's eerste groote werk: een boek in twee deelen over *De stad Vollenhove en haar recht, eene bijdrage tot de Overijsselsche rechtsgeschiedenis*. Hij geeft

daarin niet alleen de rechtsbronnen van het stadje in het licht; maar in de (zoogenaamde) inleiding geeft hij tevens een overzicht van het recht, dat in de perioden, waaruit zijne bronnen dagteekenen (n.l. in de 14e tot 18e eeuw), gegolden heeft in de stad Vollenhove en in de provincie Overijssel; in hoofdzaak is deze uiteenzetting ontleend aan het door hem uitgegeven recht zelf, maar toch aangevuld uit andere Overijsselsche en ook Hollandsche bronnen. Deze eerste proeve schijnt mij niet gelukkig: reeds in de aankondiging van het werk, die ik destijds op verzoek van de redactie van het *Rechtsgeleerd Magazijn* geschreven heb, heb ik mij veroorloofd, bezwaren te maken tegen de door den schrijver in zijne inleiding gevolgde methode. Want als historicus meende ik mij te moeten verzetten tegen het werkplan, om gegevens uit verschillende tijden en verschillende streken (periodes nog wel voor en na de receptie van het Romeinsche recht) samen te verwerken tot een beeld van *het* recht eener bepaalde plaats.

Ik weet niet, of mijn vriend deze opmerkingen beaamd heeft: wij hebben er nooit over gesproken. Maar zeker is het, dat ook hijzelf over zijne eerste proeve niet geheel tevreden was. Althans, als hij enkele jaren later (1888) eene serie opstellen begint uit te geven, schrijft hij daarbij een voorwoord, dat een geheel ander werkplan ontwikkelt dan zijne inaugureele rede gedaan had.

De behandeling van de historische ontwikkeling van het recht staat nu niet meer zoo sterk op den voorgrond. Als doel van de studie van het Germaansche recht noemt hij nu veeleer twee onderwerpen, die hij vroeger op den achtergrond geplaatst had: verklaring van ons recht en vorming van nieuw recht. Maar tevens blijkt Andreæ toch in te zien dat hij, wegbereider op een onontgonnen veld, aan de beoefenaars van het nieuwe vak allereerst den weg behoort te wijzen en hen in staat te stellen, om zich te oriënteeren in de steeds aangroeiende massa van Oud-vaderlandsche rechtsbronnen. Dus verklaart hij zich voor te nemen, monographieën te schrijven, waarin het hem bekende materiaal over de behandelde rechtsinstituten wordt samengebracht en

geordend: zoo zal de studiegrage den weg leeren vinden in de indigesta moles. Mettertijd hoopt Andreæ zoodoende allengs ook te komen tot het schrijven van een handboek voor de studie van de Oud-vaderlandsche rechtsgeschiedenis, bestemd (zooals wij zien zullen) voor zijne studenten, die zulk een boek van hem verwachtten en telkens vroegen.

Dadelijk begon hij uitvoering te geven aan dit nieuwe werkplan door het uitgeven van eene serie opstellen, die hij *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis* noemde. Hij ging daarbij niet meer uit van een bepaald recht, maar trachtte, evenals hij bij het Vollenhoofsche recht gedaan had, de gegevens, die hij uit de hem nu goed bekende oud-Nederlandsche rechtsbronnen verzameld had, te rangschjkken, en zoodoende een overzicht te verkrijgen van hetgeen de oude rechtsbronnen over elk rechtsinstituut leerden. De eerste bundel, een jaar later door een tweeden gevolgd, behandelt het huwelijksrecht; de derde (1892) bespreekt een geheel ander onderwerp: de hoorigheid. De inhoud dezer drie bundels is later — wat verkort en omgewerkt — overgenomen in Andreæ's boek over *Het Oud-Nederlandsch burgerlijk recht.*

„Bijdragen" noemt hij de aldus geopende serie. Want nog overziet hij niet het geheele gebied, en slechts langzamerhand meent hij daartoe te zullen komen. Als hij zijn bundel over de hoorigheid uitgeeft, verklaart hij in het voorwoord, dat hij voornemens was geweest, hier alle geboortestanden te bespreken, maar dat het geheele onderwerp hem voor eene duidelijke uiteenzetting nog niet rijp scheen te zijn. Na de uitgaaf van den derden bundel staakt hij dan ook de serie: eene andere werkzaamheid, waarover ik aanstonds zal spreken, zal hem gediend hebben als voorbereiding bij het schrijven der handboeken, die hij nu ter hand neemt.

Na acht jaren van noesten arbeid voelde Andreæ zich in staat, om te leveren wat hij aanvankelijk nog niet aandurfde. Het boek, dat hij in 1900 in het licht geeft, noemt hij nog wel, evenals de vorige bundels, bescheidenlijk eene *Bijdrage tot de*

Nederlandsche rechtsgeschiedenis, maar het is veel meer. Het zeer verdienstelijke werk behandelt eene geheele afdeeling onzer rechtsgeschiedenis: de geschiedenis van het bestuur en van de rechterlijke organisatie onzer zeven provinciën (Brabant en Limburg, die eene andere geschiedenis gehad hebben, worden terecht niet behandeld). Na eene inleiding over het Germaansch-Frankische recht in Nederland, worden achtereenvolgens de toestanden in alle provinciën besproken. Het is het eerste van de „handboeken", die Andreæ had aangekondigd.

Zes jaren later (1906) verschijnt dan een nog grooter en niet minder belangrijk werk, dat zich bij het boek over onze oude rechterlijke organisatie aansluit en in twee deelen *Het Oud-Nederlandsch burgerlijk recht* behandelt. Dit tweede „handboek" voor de Nederlandsche rechtsgeschiedenis, Andreæ's hoofdwerk, verdient bijzondere aandacht: de beroemde Brunner stelde het hoog, hooger dan het boek van Andreæ's Franschen mededinger Glasson. Het boek is niet meer verdeeld in afdeelingen volgens de zeven provinciën, maar in vier (modern betitelde) afdeelingen: Personenrecht, Zakenrecht, Verbintenissenrecht en Familierecht; het omvat de stof, die reeds in de eerste drie bundels der *Bijdragen* behandeld was, aangevuld met de door latere onderzoekingen van den schrijver verkregen kennis. Zooals de titel aangeeft, zet het boek uiteen, hoe ons volk in de Middeleeuwen en ten tijde der Republiek gedacht heeft over alle onderwerpen, die thans geregeld worden door ons Burgerlijk Wetboek.

Zeker heeft Andreæ bedoeld, dit groote werk te laten volgen door een derde „handboek" over *Het Oud-Nederlandsch strafrecht*. Maar hij is daartoe niet meer gekomen; wel is het boek in 1918 verschenen, maar onder zijne leiding bewerkt door zijn leerling Mr. K. J. Frederiks. Het sluit de door Andreæ aangekondigde serie af; maar het vult de leemte, die hij heeft achtergelaten, toch niet geheel aan.

De besproken geschriften van Andreæ zijn in hoofdzaak allen hulpmiddelen bij zijn onderwijs: zij culmineeren in de drie handboeken, die ik besprak. Maar ook een boek van anderen

aard, dat hij reeds in 1895 uitgegeven had, was zeker in de eerste plaats bestemd voor zijne studenten; ik bedoel zijne nieuwe uitgaaf van De Groot's *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid.* Het boek is versierd met eene rijke schat van toelichtende (meer nog aanvullende) noten, bijna even groot van omvang als het boek zelf. Het voorwoord verzekert, dat het voornamelijk bestemd is, om de plaats van het Germaansche recht bij de vorming van het Oud-Hollandsche recht in het oog te doen vallen; maar het heeft tegelijk toch ook gestrekt, om leemten in het geldende recht der 17e eeuw aan te wijzen. Het boek, dat geprofiteerd heeft van Andreæ's uitgebreide kennis, is eene aanwinst geweest voor onze rechtsgeleerde literatuur: al heeft de kritiek den schrijver gemis van systeem bij het aanbrengen der noten verweten, het feit, dat in 1910 een tweede druk noodig is geweest, bewijst wel, dat het werk op gelukkige wijze voorzag in eene bestaande behoefte, ook buiten de studeerende wereld.

Behalve al deze hulpmiddelen bij zijn onderwijs, heeft Andreæ in den loop der jaren ook verschillende studiën over onderdeelen onzer rechtsgeschiedenis geschreven en uitgegeven, die het beste deel zijn van zijn werk. Het opmerkelijkste dezer artikelen schijnt mij wel het opstel over *De gezamende hand naar de Oud-Nederlandsche rechten,* dat reeds van 1887 dagteekent en dat, zoover ik zien kan, het eenige zijner geschriften is, dat uitvoering geeft aan het doel, dat hij zich juist in dien tijd (in 1888) gesteld heeft: medewerking tot de verklaring en de vorming van het Nederlandsche recht. Immers hij maakt den aard van het oude rechtsinstituut van een gezamendehandsch bezit duidelijk, en verklaart daarna, hoe het nooit goed verklaarde recht van de deelhebbers onzer marken alleen goed te verstaan is als een bezit met gezamende hand. Van zelf spreekt het, dat volgens Andreæ eerst als deze bezitsvorm in onze moderne wetboeken weder erkend zal zijn, beslissing van geschillen tusschen markgerechtigden goed mogelijk zal zijn. Rechtsverklaring dus en rechtsvorming.

Niet minder opmerkelijk schijnt mij het artikel *Ueber den Ursprung der Niederländischen Rechte mit Rücksicht auf ihre Stammeszugehörigkeit* (1908). Door de aandacht te vestigen op de verschillende wijzen, waarop zekere door hem aangewezen instituten van ons oud recht in verschillende onzer provinciën geregeld zijn, stelt het stuk vast, in welke deelen van ons land Friesch, Saksisch of Frankisch recht gegolden heeft: een onderzoek, dat een grondslag legt voor de verklaring onzer oude rechtsgeschiedenis, waarop Andreæ's navolgers zeker zullen voortbouwen. — Ook zijn opstel over *Die Frist von Jahr und Tag* verdient vermelding: eerst stelt hij daarin met tal van bewijsplaatsen vast, hoe lang deze termijn aanvankelijk duurde en hoe zij later belangrijk verlengd is; daarna bespreekt hij den invloed van het bezit gedurende jaar en dag in verband met de „rechte Gewere". — Een zijner oudste opstellen over *De bottinge* levert eene heldere uiteenzetting en afdoende verklaring van de beteekenis van dit woord en van de zaak zelve, door bijeenvoeging van talrijke door Andreæ ontdekte plaatsen: de botting blijkt geweest te zijn eene belasting, die de verplichting der ingezetenen om den landsheer te herbergen, als hij, eenmaal in de vier jaren, ter rechtspraak zijn land bereisde, verving.

Ook andere fraaie stukken van Andreæ's hand verdienen, hoewel ze meer bij de leerboeken behooren, nog vermelding. Het uitvoerige artikel over onze oude kerkelijke rechtspraak brengt over dit toen nog vrijwel onbekende onderwerp tallooze berichten bijeen, ordent en bespreekt ze. Het geeft een volledig overzicht van dit geheel vergeten instituut; het onderwerp leent zich geheel voor Andreæ's wijze van behandeling, en bevredigt dus den lezer volkomen. Ook het opstel over de ministerialiteit in Nederland is goed, maar minder belangrijk. Beide opstellen zouden zeker opgenomen zijn in Andreæ's boeken over ons oude recht en onze oude rechtspraak, indien de indeeling van de stof dier boeken deze onderwerpen (evenals het belangrijke Utrechtsche raadsrecht en de claustraliteit) niet had uitgesloten. — Twee andere opstellen over *Het bewijs in strafzaken* en over

Familieplicht en recht bij vergoeding van doodslag waren denkelijk bestemd, om mede den grondslag tc leggen voor Andreæ's derde handboek over ons middeleeuwsch strafrecht, dat ik reeds vermeldde.

Wanneer wij Andreæ's werk overzien, dan moeten wij den stoeren werker bewonderen, die moedig de hand geslagen heeft aan de ontginning van dit ten onzent nog geheel onbekende terrein. Eerst heeft hij het verspreide en weinig bekende materiaal, dat hij behoefde, bijeengebracht; langzamerhand is hij aldus gekomen in het bezit van eene ontzagwekkende, nagenoeg volledige verzameling adversaria. Hij kende elke oude rechtsbron, verstond haren inhoud, overzag het breede terrein met helderen, vasten blik; telkens verbaast men zich over zijne zeldzaam uitgebreide lectuur, ook van schriftelijke bronnen [1]), zijne soliede kennis van het onderwerp. Zijne kennis van het vak is voorbeeldeloos: tallooze onbekende feiten heeft hij gevonden.

Eenmaal in het bezit van deze uitgebreide kennis, heeft Andreæ dit omvangrijke materiaal met zeldzame volharding geordend, de teksten gebracht in hun onderling verband en ze daardoor verklaard. Door de uitgaaf zijner welgeordende adversaria heeft hij dus het geheele gebied van zijn vak voor alle belangstellenden toegankelijk gemaakt en ook ontgonnen. Zoo hebben zijne practische uitgaven een nieuw studievak geschapen, en de beoefening daarvan aan onze studenten en geleerden mogelijk gemaakt. Zelfs wanneer vakgenooten bij de aankondiging van een zijner werken bezwaren meenen te moeten maken tegen de door Andreæ gevolgde methode, verzuimen zij dan ook nooit te erkennen, dat hij „een schat van wetenschap, een overvloed van gegevens, die nergens zooveel bijeen

[1]) Volgens het voorwoord zijner *Bijdragen* heeft Andreæ ongedrukte bronnen in den regel niet geraadpleegd, niet kunnen raadplegen. Toch vindt men hier en daar de bewijzen, dat hij ook die, waar het bepaald noodig bleek, niet verwaarloosd heeft.

te vinden zijn", heeft samengebracht, — dat verscheidene zijner „opmerkingen gerekend moeten worden tot het beste, dat over het betreffende onderwerp geschreven is" — en dat vele dier „opmerkingen treffen door puntige en bondige juistheid"; soms spreken zij zelfs van zijne „meesterhand".

Veel voldoening heeft Andreæ dan ook van zijn werk gehad. Na de uitgaaf van zijn eerste groote boek, dat over het recht van Vollenhove, opende onze Akademie hem aanstonds hare deuren. Toen hij in den vierden bundel zijner *Bijdragen* de geschiedenis onzer rechterlijke organisatie in het licht gezonden had, heeft de Thorbecke-stichting, die nog slechts tweemaal hare medaille had toegekend, zich gehaast hem de derde aan te bieden; Mr. Coninck Liefsting zelf, de president van den Hoogen Raad, die eene autoriteit was op het gebied der rechtsgeschiedenis, heeft daarvoor het rapport willen opstellen. En bij Andreæ's aftreden als hoogleeraar heeft de Leidsche juridische faculteit er prijs op gesteld, om de beste rechtshistorische opstellen, die haar gevierd medelid in verschillende tijdschriften geplaatst had en die gevaar liepen daar vergeten te worden, als hulde aan den schrijver te vereenigen in een nieuwen bundel, die aan de reeds afgesloten serie der *Bijdragen* als vijfde deel werd toegevoegd. Niet alleen ten onzent, ook in het buitenland, zooals op de congressen te Berlijn en te Londen, werd Andreæ geëerd als de vertegenwoordiger van onze Oud-vaderlandsche rechtsstudie. Ook was hij lid van de Belgische Koninklijke Academie, eerelid van de „Juridische Gesellschaft" te Berlijn en eere-doctor van de Bonnsche universiteit. Den bescheiden man zelven lieten deze eerbewijzen koel; toen ik hem in 1919 met dit laatste eerbewijs gelukwenschte, antwoordde hij mij: „Dat eere-doctoraat is wel aardig, — nu niet een hooge glorie en ongeëvenaard geluk, maar w e l a a r d i g: daar blijft het bij, en dat is genoeg"; maar wij allen hebben ons hartelijk verheugd bij elke hulde, die den beminnelijken man ten deel viel.

Toch, al wensch ik niets terug te nemen van den lof. dien ik hem zooeven met overtuiging schonk, acht ik het mijn plicht, om

met een enkel woord te zeggen, waarom hetgeen onze vriend met overleg en volharding heeft geleverd, mij nog niet voorkomt het einddoel bereikt te hebben, dat de Nederlandsche rechtshistoricus zich behoort te stellen.

Andreæ was jurist in zijn hart, zijne opleiding had hem daarvoor ook voorbereid. Zoo miste hij historischen zin: het deerde hem niet veel, of hij soms in zijn betoog bewijsplaatsen uit verschillende plaatsen en tijden dooreenmengde. Ook viel het hem niet gemakkelijk, eene rechtsontwikkeling te volgen en te beschrijven: zijn ideaal was, meen ik, veeleer, een Burgerlijk Wetboek en een Wetboek van Strafrecht te schrijven voor de Middeleeuwen en de Republiek. Voor den inhoud zijner werken was dit niet gelukkig.

Ernstiger is een bezwaar, dat Mr. S. Gratama, eene autoriteit op het gebied onzer rechtsgeschiedenis, oppert. Hij verwijt Andreæ, dat hij de stof, die hij ons in zijne groote werken biedt, niet voldoende heeft verwerkt, — dat hij ons dikwijls achter elkaar wel tal van losse citaten over de door hem behandelde onderwerpen mededeelt, maar dat hij die niet rangschikt naar de drie Germaansche stamrechten, waartoe zij behooren, doch in de niet ter zake dienende orde onzer provinciën, — en dat hij aldus, de tallooze bijzonderheden zonder meer aan ons mededeelend, verzuimt daarin de algemeene beginselen op te sporen, die ze vereenigen en die voor ons het belangrijkste zouden zijn geweest. Dit bezwaar, wel gewichtig, moet ik beamen.

Maar niet billijk schijnt het mij, om onzen schrijver van dit bezwaar een grief te maken. Ten betooge van de hoogere voortreffelijkheid der door hem aanbevolen methode, heeft Mr. Gratama inderdaad eene uitnemende schets gegeven van de ontwikkeling van het huwelijksrecht in Groningen en Drenthe, waar de drie Germaansche stamrechten naast elkander bestonden. Maar is het wel zeker, dat Mr. Gratama zelf, die toch in het Groningsch-Drentsche recht bijzonder thuis is, — is het vooral wel zeker, dat ook anderen zulke fraaie schetsen zouden kunnen ontwerpen,

indien zij geen gebruik konden maken van den voorbereidenden en schiftenden arbeid van Andreæ?

Van den beginne af heeft deze het zijn plicht geacht, om het rijke maar zeer verwarde materiaal, dat hij heeft bijeengebracht, te ordenen en in het licht te geven, om daarna handboeken samen te stellen, als wegwijzers voor den studeerende in den chaos der tallooze gegevens. Deze zelf opgenomen taak heeft hij met inspanning volbracht: zoo heeft hij een pioniersarbeid verricht, dien hij noodig achtte. Toen hij zich daartoe aangordde, heeft hij met opoffering afstand gedaan van geregelden arbeid op een hooger plan, — een aangenamer arbeid, dien hij, zooals uit verschillende zijner verspreide opstellen blijkt, wel in staat zou zijn geweest te verrichten. Alle reden is er dus, om hem dubbel dankbaar te zijn; en met volle overtuiging meen ik dan ook de conclusie van Mr. Gratama zelven te mogen overnemen: Zal eenmaal het boek over het Oud-Nederlandsche recht en zijne ontwikkelingsgeschiedenis worden geschreven, dat mij voor den geest staat, behandeld op eene aan het grootsche en uitgebreide onderwerp evenredige wijze, dan zal dit in de eerste plaats te danken zijn aan Andreæ's werken, die de plaatsbereiders daarvan zijn geweest [1]).

Goed meen ik te doen, nu ook een en ander mee te deelen over Andreæ's practische werkzaamheid als hoogleeraar, als onderwijzer, waartoe ik toevallig in de gelegenheid ben. Hij doceerde met genoegen: „de examens verveelden mij dikwijls", schreef hij mij eens, „de colleges nooit". Wel was hij niet welsprekend, maar hij sprak duidelijk en helder; ik begreep het wel, toen een zijner beste leerlingen mij schreef: „Ik ben mij

[1]) Met deze conclusie vereenigt zich blijkbaar geheel Andreæ's geliefde leerling Mr. J. van Kuyk, die in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* over hem schrijft: „De taak, zichzelf gesteld, heeft Fockema Andreæ geheel voltooid; zijn werk is een fundament, waarop men veilig voort kan bouwen, een volledige, vaste en betrouwbare ondergrond voor de Nederlandsche rechtsgeschiedenis."

bewust, dat ik van niemand meer geleerd heb dan van prof. Andreæ". Toch heeft hij geen werkelijke school gevormd en is zelfs geen zijner leerlingen hem opgevolgd. Dit is begrijpelijk, want zijne colleges werden door slechts weinigen bezocht. En als ik overweeg, dat op zijn hoofdcollege (drie uur 's weeks in de Academie), volgens denzelfden oud-leerling, „het Burgerlijk recht, zooals het in zijn boek beschreven is, ook werd voorgedragen," dan verwondert het mij niet al te zeer, dat slechts vijf à zes leerlingen (maar dan ook geregeld) de lessen volgden; want erkend moet het worden: het boek is wat droog.

Veel aantrekkelijker was Andreæ's privaat-college, dat éénmaal 's weeks op zijne studeerkamer gegeven werd. De professor las en verklaarde dan met zijne leerlingen oude rechtsbronnen: vooral het rechtsboek van Den Briel, dat hij bijzonder waardeerde, ook den Hollandschen Saksenspiegel, Croeser's ontwerp van het Kampensche stadrecht, Winhoff's landrecht van Twente, enz. De bezoekers oordeelden deze uren, waar de bronnen steeds in verband werden gebracht met het algemeene Nederlandsche recht, zeer belangrijk door de buitengewone bronnenkennis van den hoogleeraar; de lessen gaven veel voldoening.

Ik geloof, dat ook Andreæ zelf het privatissimum (vooral sedert hij in 1906 zijn dictaat voor het groote college uitgegeven had) het voornaamste oordeelde. Althans in 1912 schreef hij mij: „Ik zie in de laboratoria de toekomst van de juridische colleges; ik acht absurd het jaarlijks voordragen van stukken van een „ongedrukt handboek". Laten de studenten studeeren uit een goed handboek, dat er is; en als er geen goed is, laat dan de professor er een schrijven! En laat hij dan zijn hoofdwerk vinden in het helpen van de studenten bij het zelf studeeren! Laten dezen hem maar als vraagbaak gebruiken, hem nu en dan een onderwerp van een college opgeven door hem te zeggen: Dit begrijp ik niet goed, of: Daar wil ik wel wat meer van weten. Ik kan, bij mijn beperkt aantal leerlingen, zulke dingen maar voor weinigen doen; maar bij dezen heb ik er

altijd veel plezier van: zoo b. v. dit jaar weer van de meestal mondelinge uitwerking door de jongelui onder mijne leiding van oude casusposities, van de consultatiën en adviesboeken. Wat ik wil is haast revolutionair; maar verschillende mijner collega's voelen er veel voor, en sommigen trachten al een eindje dien weg op te gaan. Ik geloof, dat men in één opzicht te veel naar de Duitschers luistert. Zij geven zulke handboek-colleges, en concurreeren vaak met de repetitoren, om hun collegegeld op peil te houden of zoo mogelijk te doen stijgen. Dit motief bestaat hier niet. Welnu, laat men dan zonder hartzeer het schoolmeesters-stampwerk, waarvoor een professor met eere te goed is, aan de repetitoren overlaten! Laten de studenten van de derde soort, die daar niet buiten kunnen, dezen gebruiken en betalen! En laten de professoren er zich aan wijden, om de eerste en tweede soort te helpen studeeren (niet pompen) en de wetenschap verder te brengen. Deze methode moet den studenten worden opgelegd. Het is vrij wat gemakkelijker, om (misschien tusschen twee fuiven!) met een half à twee ooren naar eenige voordrachten te luisteren, dan zelf te zoeken en te verwerken. Tot dit laatste moeten zij gedwongen worden onder het motto, dat ik hun telkens voorhoud: Alleen wat je je zelf leert, dat weet je goed!" [1]).

Nog ééne opmerking wil ik hierbij maken. Uit enkele uitdrukkingen in dit citaat zou men kunnen opmaken, dat Andreæ met de werkzaamheid onzer oostelijke buren op zijn gebied niet zeer ingenomen was. Maar niets zou verder van de waarheid zijn: de oud-leerling, dien ik boven citeerde, zegt uitdrukkelijk, dat zijn leermeester, die in zijne werken zéér zelden vreemde literatuur citeerde, toch op zijne colleges zeer dikwijls Brunner en vooral ook Schröder, later ook Gierke aanhaalde. Ik kan dit bevestigen, niet alleen door te wijzen op de beide korte necrologieën van Brunner en Schröder, die Andreæ bij

---

[1]) Vgl. met deze schriftelijke uiting van Andreæ zijns fraaie rectorale oratie over *Het rechtsgeleerd bedrijf in Nederland*, p. 28, 34.

hun overlijden plaatste in het *Weekblad van het Recht*, maar ook door de karakteristiek van Sohm mede te deelen, die hij niet lang voor zijn dood aan mij schreef: „Sohm was", dus schreef hij, „mijns inziens de derde van drie grootmeesters. Ik wou over hem schrijven, maar ik was te lusteloos; toch zou het waarlijk niet veel moeite kosten: ieder nam een eigen bijzondere plaats in. Sohm was de geniale denker, die allerhande van het oude gebouw omvèrhaalde en onherstelbaar vernietigde. Wat hij er voor in de plaats stelde, bleef niet altijd staan; maar anderen hielpen bouwen, en ten slotte is er veel van de Germaansche rechtsgeschiedenis aan zijn geestdriftig werk te danken. Brunner was de geleerde, rustige, scherpzinnige bouwer, die op allerlei gebied blijvende kennis heeft opgebouwd, zóó dat ze onwrikbaar staat. En Schröder muntte vooral uit door zijn talent van samenvatting van het uitgebreide historische materiaal, dat hij geheel beheerschte". Ook Ficker stelde hij hoog: Andreæ's artikel over zijne *Untersuchungen zur Erbenfolge der Ost-Germanischen Rechte* heeft dezen een Nederlandsch ridderkruis bezorgd.

Zeker is Andreæ een goed professor geweest; maar niet minder beteekende bij als burger: niet ten onrechte is aan zijn graf „de onbaatzuchtige toewijding (geroemd), waarmede hij zich gaf aan menige taak ten beste van stad en land".

Al stelde hij zich nooit op den voorgrond, al bleek het niet veel naar buiten, hij was eene figuur. Allereerst was hij dit in de Faculteit, die hij door zijne zeldzaam uitgebreide kennis dikwijls verplichten kon bij vacatures en tijdelijke absenties; zoo gaf hij een tijd lang de colleges van Romeinsch recht en Burgerlijk recht, en examineerde hij dikwijls. In de vergaderingen gaf zijn gevoelen ook zeer dikwijls den doorslag, en dikwijls belastte hij zich met de onderhandsche toelichting der gegeven adviezen bij Curatoren. Belangrijker nog was zijne positie in den Senaat, waar zijn kalm en onpartijdig oordeel een buitengewonen, domineerenden invloed had.

Voor de politiek heeft hij zich zeer geïnteresseerd: herhaaldelijk was hij voorzitter van de Leidsche Vrijzinnige Kiesvereeniging; geruimen tijd was hij lid van het bestuur der Liberale Unie; verschillende politieke opstellen heeft hij geschreven. Ook was hij jarenlang een zeer invloedrijk lid, leider zijner partij, in den gemeenteraad; meestal stond hij op intiemen voet met den burgemeester, die hem dikwijls om raad vroeg. Het is bekend, dat hemzelf het hooge ambt ook eenmaal is aangeboden; maar dat begeerde hij niet. „Ik wil niet altijd met een hoogen hoed loopen", moet hij gezegd hebben. Hij hield niet van deftigheid; maar van bijna alle raadscommissies was hij lid.

Zoo had Andreæ te Leiden eene belangrijke positie: hij hield van de stad, en de burgerij hield van hem. Waarlijk populair was hij: men vertrouwde hem ten volle; men hield van hem, omdat hij nooit de deftige professor was, maar familiaar met de lieden omging; hij deed dit met overtuiging, want „het samen schoolgaan van kinderen uit verschillende kringen" had hij reeds vroeg erkend als „een voordeel van het dorpsleven". Zoo is hij bij zijn graf gehuldigd als „een in alle opzichten voortreffelijk man". En een ander roemde hem als „een knap, een nobel, een sterk man"; dat was wel eene zéér juiste karakteristiek.

Knap was hij, een eenvoudige soliede man. Geen schitterende figuur: het woord, dat hij zelf sprak over zijn vriend Hamaker, kan geheel op hem zelf worden toegepast: „Men kreeg van hem geen oratorie, geen rhetoriek te hooren; maar helder zijn meening te zeggen of een warm woord te spreken uit het hart, dat kon hij zoo goed als de beste".

Nobel was hij. Vriendelijk, naar het voorbeeld zijner moeder: niet ten onrechte is zijn „nooit verflauwde hartelijkheid" geroemd. Maar meer dan dat was hij: vastheid en trouw, dat waren de grondtrekken van zijn karakter. Toen een oude vriend het ongeluk had zijne vrouw te verliezen, sprak zijn zoon tot hem: „Vader! prof. Andreæ is gisteren buiten geko-

men: nu zal hij u zeker komen opzoeken". „Dat behoef je me niet te zeggen", antwoordde de beroofde grijsaard, „Andreæ zou nu bij mij komen, waar hij ook was". Onze vriend vertelde het mij met rustige zekerheid, maar met eene schittering in het oog. En ik begreep hem wel: deze eenvoudige man was koel voor onderscheidingen en eerbewijzen, maar op dit woord van zijn ouden vriend was hij trotsch.

Ook sterk was hij, vast en onverzettelijk: toen een medewerker aan ons tijdschrift eens wat wonderlijk was opgetreden, schreef hij mij: „Ik zal hem eens schrijven; hij zal zich wel verzetten, maar daar ik het geluk heb een Fries te zijn, heb ik wel eenige kans het te winnen". Zeker, hij zal het wel dikwijls gewonnen hebben! Maar toch was hij een wijs en een bescheiden man: wie kan het betwijfelen, die hem in zijne necrologie van Hamaker openlijk hoort verklaren: „Dikwijls hebben wij later gelachen om de ongenadige wijze, waarop Hamaker mij over mijn methode van studie kon kapittelen, en mij in uitzicht stellen, dat op zijn hoogst een deurwaarderschap mijn bâton de maréchal zou zijn!" En dan nog eens: „De strenge ernst, de omvang van Hamaker's kennis en de scherpte van zijn verstand hebben mij altijd sterk geneigd gemaakt, aan de juistheid van mijn eigen oordeel te twijfelen, wanneer het op zijn terrein van het zijne verschilde".

Zeer voorspoedig, vroolijk zelfs was aanvankelijk Andreæ's leven te Leiden. In dit bijzonder gelukkige gezin waren allen zeer aan elkaar gehecht, — op de reuniedagen heerschte eene feestelijke stemming, wanneer de lange tafel in de voorkamer voor de vrienden gereed was gezet, — en een breede vriendenkring uit lateren tijd, waartoe de élite der Leidsche collega's behoorde, werd dikwijls door hem genoodigd aan zéér gewaardeerde diner's. Maar plotseling is aan dit wolkenlooze geluk een droevig eind gekomen: den 10 Juli 1905 overleed vrij onverwachts Andreæ's „zeldzaam lieve vrouw", die, uiterlijk wat gereserveerd, door hen, die haar goed kenden, zéér hoog

werd geschat, omdat, wie eenmaal haar hart had gewonnen, op haar kon rekenen, altijd en voor goed; zij was de ziel geweest van het „ongemeen zonnige huis". Andreæ was diep getroffen; maar bewonderenswaardig was hij toen, sterk en kalm: „Andreæ zocht kracht van binnen, en hij vond haar", heeft zijn grafredenaar gezegd. „Hij wilde niet week zijn; vriendschappelijk beklag, bij alle waardeering van het goede bedoelen, wees hij met beslistheid af; dat stoicisme was waarlijk groot". Zoo heeft hij uiterlijk zijne opgeruimdheid teruggevonden; maar nooit is hij, ik ben er overtuigd van, den slag te boven gekomen.

Allengs hernam zijn leven ook weer den gewonen gang, al werd het wel eenzaam om hem heen, toen alle kinderen achtereenvolgens zijn huis verlieten. Maar hij bleef goeden moed houden, geregeld zijn ambtswerk verrichten, totdat ook zijn tijd om te scheiden gekomen was. Gewillig aanvaardde hij toen de rust, die hem was voorgeschreven. En op zijn zeventigsten verjaardag (4 Juni 1914) heeft hij kunnen ervaren, hoezeer men te Leiden en daarbuiten hem waardeerde in zijn werk, aan hem gehecht was ook als mensch: eene breede schaar van vakgenooten en vrienden vulde zijne ruime voorkamer en de vestibule, en daarna vereenigde hij vele vrienden aan een opgewekt diner.

Dat was het einde. Hij trok naar Friesland, de streek waaraan zijn trouwe hart hing: in 1913 schreef hij nog een aardig opstel in het Friesch in den Kern-bundel, en zijn laatste opstel is, een paar maanden voor zijn dood, in die taal geschreven. Toch, niet voor goed verhuisde hij naar het noorden: de Leidsche banden trokken te sterk. Maar hij bezat eene kleine villa te Beetsterzwaag, dat hij bleef liefhebben; daar bracht hij voortaan den zomer door, omringd door herinneringen aan zijne jeugd, aan zijne vrouw vooral. Den grooten tuin achter zijns vaders huis met den koepel had hij aangehouden: daar sleet hij meestal zijne dagen. Als hij eene wandeling deed, zag hij het huis waar zijne vrouw geboren was, en het burgemeestershuis waaruit hij getrouwd was: hij genoot van al die herinneringen, die

hem lief waren. Maar toch, alles wat nu volgde, was een hardnekkige strijd tegen de eenzaamheid, allengs ook tegen den langzamen lichamelijken achteruitgang, tegen de benauwdheden die hem kwelden. Een enkele maal werd het hem wel eens moeielijk: „Een diepe weemoed bestormde mij bij de gedachte, dat er voor mij aan bijwoning van de Akademie-vergadering niet te denken viel", schreef hij eens. Maar dat was zeldzaam: „De adem is nog niet zóó, dat ik naar mijn genoegen wandelingen van eenigen duur maak; maar dat is ook niet noodig, noch voor mijn genoegen, noch voor mijn gezondheid", — of, twee jaar later, gekscherend: „Blij weer meer adem te hebben en weer opgewekt tot werken, toog ik aan enkele kleine werkjes, geschikt voor oude heeren, die geen praatjes mogen hebben."

Zoo lang hij kon, werkte en studeerde hij, ook toen zijne gezondheid hem dwong zeer veel thuis te blijven en toen zijn leven te Leiden zich afspeelde op twee bovenkamers. Allengs beperkte hij zich tot lichte lektuur; om wat afwisseling te hebben, leerde hij boekbinden. En, zooals hij mij lachend schreef van buiten: „Mijne trouwe huishoudster en ik weten precies, hoever de nieuw geplante boomen zijn, stellen veel belang er in, hoe het staat met de jonge erwten, en vinden het een evenement, dat buurman's varken is ingeënt tegen den vlektyphus." Maar den moed verloor hij niet: „Oud ja, maar ongelukkig neen!" antwoordde hij dapper, als ik trachtte hem wat op te beuren.

Niet alleen was hij in zijn strijd. De Leidsche vrienden bleven hem trouw. En zijne kinderen — „met wie gij mij terecht gelukkig prijst", schreef hij — hebben hem krachtig geholpen in die moeilijke jaren. Zéér dankbaar was hij daarvoor, ook gelukkig, want hij, die — trouw als hij was — stellig een goede zoon is geweest, was er trotsch op, dat zijne kinderen waren zooals hij. De vèraf wonenden kwamen hem opzoeken, zooveel zij konden. Zijne Leidsche dochter bezocht hem dagelijks. En zijn jongste zoon, die, ongehuwd, hem vroeger elken dag schreef, hield, ook toen hij burgemeester van Utrecht geworden was,

den band aan door brieven en bezoeken. Dat was zijn beste troost, — hij heeft het mij nooit gezegd, al waren zijne brieven er vol van, maar ik kon het toch wel voelen, — omdat het voor den ouden man, die, machteloos, niet meer kon meewerken aan de zaken, die hij eenmaal zelf behartigd had met krachtige hand, eene voldoening moet zijn geweest te weten, dat op zijne meening over deze zaken nog altijd werd prijsgesteld.

Zes jaren heeft hij zoo geleefd, kalm en gelaten. En op den 17en Januari van dit jaar heeft de dood hem pijnloos en zacht weggenomen, -- hem ter ruste gelegd bij haar, die hij heeft liefgehad zijn leven lang.

November 1921. S. MULLER Fz.

LIJST DER GESCHRIFTEN

VAN

Mr. S. J. FOCKEMA ANDREÆ.

---

1. *Beschouwingen over burenrecht*, Dissertatie, in het openbaar verdedigd te Leiden 16 December 1868.
2. *Wat is de invloed van eene vergunning, verleend ingevolge het Kon. Besluit van 31 Jan. 1824, op de civiele acties der buren?* — *Themis*, 1869.
3. Bespreking van Mr. W. Modderman, *Het Burenrecht* in *Tijdschrift voor het Ned. Recht*, Dl. III, 1e st., p. 1—55. — *Themis*, 1870.
4. *Artikel 2 der Jachtwet.* — *Themis*, 1870.
5. *Iets over bewijskracht van koopmansboeken.* — *N. Bijdr. van Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, 1871.
6. *De sententia declaratoria.* — *N. Bijdr.*, 1872.
7. Kritiek van: *De afschaffing der Jachtwet* door Mr. D. J. R. Brants. — *Themis*, 1872.
8. *De vergoeding van schade, door dieren toegebracht.* — *N. Bijdr.*, 1874.
9. *Eene opmerking over gewoonterecht.* — *Metis*, II, 299 v.
10. Praeadvies Ned. Juristenvereeniging over: *De verlaging der strafminima met afschaffing van de leer der verzachtende omstandigheden*, 1875.
11. *De wil en de wilsverklaring.* — *N. Bijdr.*, 1875.
12. Aankondiging van: Wilhelm Röver, *Ueber die Bedeutung des Willens bei Willenserklärungen.* — *N. Bijdr.*, 1875.
13. *Gronden voor de beoefening der Germaansche rechtsgeschiedenis*, Inaugureele oratie, Leiden, 1877.

14. *Overzicht van Oud-Nederlandsche Rechtsbronnen.* Erven F. Bohn, Haarlem 1881.
15. Aankondiging van: *Regesta Hannonensia,* uitgave van P. L. Muller, — en van *Du formalisme dans le droit Flamand au Moyen-âge* en *Le recours au chef de sens dans le droit Flamand,* twee „discours de rentrée" van J. Lameere. — *De Gids,* 1882.
16. *De bottinge.* — *Rechtsgel. Mag.*, II, 1883.
17. *Tekstverklaring van Oud-Nederl. Rechtsbronnen, I—VII.* — *Rechtsgel. Mag.,* II, 1883.
18. *De Liberale partij.* — Dagblad *de Amsterdammer,* 6 Mei 1883.
19. *Zondagsheiliging in het oude Friesland.* — *Leeuw. Ct.*, 28 April 1884.
20. *De Liberale Unie.* — Dagblad *de Amsterdammer,* 29 Dec. 1884.
21. *De Liberale Unie.* — *Aldaar,* 31 Dec. 1884.
22. *De stad Vollenhove en haar recht, eene bijdrage tot de Overijsselsche rechtsgeschiedenis.* 2 dl. Zwolle, De Erven J. J. Tijl, 1885.
23. *De eed „sonder vancheyligen".* — Album voor Dr. Leemans, 3 Dec. 1885.
24. *Opmerkingen over: Beleyden; Alse assyse;* Thomas Cantipratanus, *Over het bewaren van het lijk eens verslagenen.* — *Handel. en Meded. der Mij. d. Ned. Letterk.,* 1885/86.
25. *Tekstverklaring van Oud-Nederl. Rechtsbronnen, VIII en IX.* — *Rechtsgel. Mag.*, V, 1886.
26. *De defloratie en het onderzoek naar het vaderschap.* — *Rechtsgel. Mag.,* V, 1886.
27. *Vingerwijzingen omtrent den oorsprong der Ned. rechten, I; Oude recepten; Rechten van Nijmegen; De bewaring van notarieele protocollen onder de republiek.* — *Handel. en Meded. der Mij. d. Ned. Letterk.,* 1886/87.
28. *De gezamende hand naar de Oud-Nederl. rechten.* — *Versl. en Med. Kon. Akad. v. W. afd. Letterk.,* 3e r., IV, 1887.
29. Aankondiging van: Dr. Hans Bennecke, *Zur Geschichte des*

Deutschen Strafprocesses. Das Strafverfahren nach den Holländ. und Flandr. Rechten des XII. u. XIII. Jahrh. — *Rechtsgel. Mag.*, VI, 1887.

30. *Huwelijksrecht?* — *Hand. en Meded. Mij. der Ned. Letterk.*, 1887/88.

31. *Tekstverklaring der Oud-Nederl. Rechtsbronnen, X—XIII (Friesche rechtstermen).* — *Rechtsgel. Mag.*, VII, 1888.

32. *Bijdragen tot de Nederl. Rechtsgeschiedenis, I: De meerderjarigheidstermijn, de vervroegde meerderjarigheid, de onzelfstandigheid der vrouwen, de huwelijksvereischten en beletselen voor het huwelijk.* Haarlem, De Erven F. Bohn, 1888.

33. *Bijdragen tot de Nederl. Rechtsgeschiedenis, II: Invloed van het huwelijk op den staat der echtgenooten; huwelijksgoederenrecht.* A. v., 1889.

34. Aankondiging van: F. Buitenrust Hettema, *Bijdr. tot het Oud-Friesch Wetboek.* — *Rechtsgel. Mag.*, VIII, 1889.

35. *Vingerwijzingen omtrent den oorsprong der Ned. rechten, II.* — *Hand. en Meded. d. Mij. der Ned. Letterk.*, 1889/90.

36. *Uit het oude Frankenland* (aankondiging van geschriften van Fustel de Coulanges). — *De Gids*, 1890.

37. *Broeders van het St. Antony-gilde te Vollenhove.* — *Nederl. Spectator* v. 27 Sept. 1890.

38. *Opruckinge.* — *Versl. en Meded. Kon. Ak. v. W., afd. Letterk.*, 3e r., VII, 1890.

39. *Over het wezen en de beteekenis der verleening van stadrechten in Nederland.* Toespraak ter opening der Algem. verg. van de Mij. d. Nederl. Letterk., 1891.

40. *De partijen in Nederland* (eene brochure, onder een pseudoniem geschreven door Mr. Fockema Andreæ met Mrs. Drucker en Van Raalte). 1891.

41. *Vragen omtrent „Jaar en dag".* — *Versl. en Med. Kon. Ak. v. W., afd. Letterk.*, 3e r., IX, 1892.

42. *Bijdragen tot de Nederl. Rechtsgeschiedenis, III : De hoorigheid.* Haarlem, De Erven F. Bohn, 1892.
43. *Over Mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele. — Leidsche Studenten-almanak,* 1892.
44. *De invoering van den Gregoriaanschen kalender in Nederland; Begin van het jaar in Overijssel; Het afbranden of afbreken van het huis eens misdadigers. — Handel. en Meded. van de Mij. der Nederl. Letterk.,* 1892/93.
45. *Oude klachten. — Eigen Haard,* 1 April 1893.
46. *Die Frist von Jahr und Tag und ihre Wirkung in den Niederlanden. — Zeitschr. der Savigny-Stiftung, German. Abth.,* XIV, 1893.
47. *Verwapening. — Versl. en Meded. Kon. Ak. v. W., afd. Letterk.,* 3e r., X, 1893.
48. *De Directeur van het Kabinet der Koningin. — N. Rott. Cour.,* 21 Nov. 1893.
49. *Het rechtsgeleerd bedrijf in Nederland.* Rectorale oratie, Leiden, Februari 1894.
50. *Adres aan de 2e Kamer der Staten-Generaal tot bestrijding van de invoering van den Midden-Europeeschen — en aanprijzing van den Amsterdamschen tijd.* 19 Februari 1894.
51. *Oud-Holland in den vreemde* (naar aanleiding van Emil Wolff, *Studiar rörande Götborgs äldsta forfattning). — N. Rott. Cour.,* 5 Juli 1894.
52. *Familie-plicht en recht bij vergoeding van doodslag. — Geschiedkundige opstellen, aangeboden aan R. Fruin.* 1894.
53. Rede bij de overdracht van het rectoraat. Leiden, 18 Sept. 1894.
54. *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid van H. de Groot,* met aanteekeningen. 1e uitg. Arnhem, S. Gouda Quint, 1895.
55. Aankondiging van : Philip Heck, *Die alt-friesische Gerichtsverfassung. — Museum,* April 1895.
56. Praeadvies voor de Nederl. Juristenvereeniging over de vraag : *Behoort de competentie van den kantonrechter in*

burgerlijke zaken te worden uitgebreid, met wijziging, zooveel noodig, van zijn verderen werkkring? 1895.

57. Aankondiging van: Dr. H. Horten, *Die Personal-execution in Geschichte und Dogma.* — *Rechtsgel. Magazijn,* XIV, 1895.
58. Aankondiging van: Rudolf Hübner, *Jacob Grimm und das Deutsche Recht.* — *Museum,* Dec. 1895.
59. Aankondiging van: F. von Thudichum, *Sala, Sala-Gau, Lex Salica.* — *Museum,* 1896.
60. *Over Mr. Isaäc Telting.* — *Rechtsgel. Mag.,* XV, 1896.
61. *Een wettelijke tijd.* — *Het Familieblad,* 1896, no. 65.
62. *Opmerkingen over de ministerialiteit in Nederland.* — *Versl. en Meded. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.,* 3e r., XII, 1896.
63. Aankondiging van: Julius Ficker, *Untersuchungen zur Erbenfolge der Ost-Germ. Rechte.* — *Rechtsgel. Magazijn,* XV, 1896.
64. Aankondiging van: Dr. H. Horten, *Die Longobardische Schuldverpflichtung.* — *Rechtsgel. Magazijn,* XVI, 1897.
65. *Het bewijs in strafzaken hier te lande in de middeleeuwen.* — *Tijdschr. v. Strafr.,* X, 1897.
66. *De Directeur van het Kabinet.* — *N. Rott. Cour.,* 11 Sept. 1897.
67. *Spreekwijzen en vormen aan het oude recht ontleend.* — *Hand. en Meded. v. d. Mij. der Ned. Letterk.,* 1897/98.
68. *Uit het oude burenrecht.* — *Versl. en Meded. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.,* 4e r., III, 1898.
69. Aankondiging van: *Stadboeken van Zwolle,* bewerkt door Mr. A. Telting. — *Nederl. Spectator,* 1898. no. 9.
70. *Stukken betreffende een geschil tusschen de buren van Vriezenveen en den Heer van Almelo, ± 1490.* — *Versl. en Meded. der Vereen. t. uitg. v. Oud-vad. Rbr.,* IV, 1, 1899.
71. *Over Mr. H. J. Coster.* — Studenten-weekblad *Minerva,* 2 Nov. 1899.
72. *Bijdragen tot de Nederl. rechtsgeschiedenis, IV: Hoofdstukken uit de geschiedenis van rechtsmacht en rechtsvorming.* Haarlem, De Erven F. Bohn, 1900.
73. *Het marktregaal.* — Feestbundel-Boot, 1901.
74. Aankondiging van: E. Keutgen, *Urkunden zur städt. Ver-*

fassungsgeschichte. — *Museum,* Augustus/September 1901.

75. Aankondiging van: R. Fruin, *Gesch. der staatsinst. in Nederland tot den val der Republiek.* Uitg. door Dr. H. T. Colenbrander. — *Rechtsgel. Magazijn,* XX, 1901. [Zie aldaar het antwoord op een anti-kritiek.]
76. *Kerkelijke rechtspraak in Nederland in de Middeleeuwen.* — *Versl. en Meded. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.,* 4e r., V, 1902.
77. *Het onderzoek naar het vaderschap* (naar aanleiding van een geschrift van Jhr. Rochussen daarover). — *Nieuwe Cour.,* 6 Jan. 1903.
78. *Dedeth, Dedjuramentum.* — *Mélanges Kern,* 1903.
79. *Het recht van den kooper in het oude Nederland.* — *Versl. en Meded. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.,* 4e r., VI, 1904.
80. *Het Oud-Nederlandsch Burgerlijk recht.* 2 deelen. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1906.
81. Aankondiging van: Karl von Amira, *Die Handgebörden in der Bilderhs. des Sachsenspiegels.* — *Museum,* Febr. 1906.
82. *Ueber den Ursprung der niederl. Rechte mit Rücksicht auf ihre Stammeszugehörigkeit.* Voordracht in sectieverg. Histor. Congres te Berlijn, 1908. — *Zschr. der Savigny-Stift., Germ. Abth.,* XXX, 1909.
83. *Getuigen en schriftelijk bewijs.* — *Claeuweyndt.* — *Versl. en Meded. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.,* 4e r., IX, 1908.
84. *De eed der Joden in Nederland onder de republiek.* — *Versl. en Med. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.,* 4e r., X, 1909.
85. *Over Mr. C. Pijnacker Hordijk.* — *Leidsche Studentenalmanak,* 1909.
86. *Sloptienden.* — *Hand. en Meded. v. d. Mij. der Nederl. Letterk.,* 1909/10.
87. *Inleiding tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid van H. de Groot,* met aanteekeningen, 2e uitg. Arnhem, S. Gouda Quint, 1910.
88. *Levensbericht van R. van Boneval Faure,* 1910. — *Jaarboek v. d. Kon. Akad. v. W.,* 1910.
89. *Levensbericht van H. J. Hamaker,* 1911. — *Jaarboek v. d. Kon. Akad. v. W.,* 1911.

90. *De intertiatio in het proces om roerend goed bij de Franken — Versl. en Meded. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.*, 4e r., XI, 1912.
91. *Die Intertiatio im fränk. Fahrnisprozesse. — Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, German. Abth.*, XXXIII, 1912.
92. *De opleiding onzer juristen. — Rechtsgel. Magazijn*, XXXIII, 1914.
93. *Bijdragen tot de Nederl. rechtsgeleerdheid. V*, 1914. (Herdrukken van N⁰. 16, 23, 24, 27 (ged.), 28, 30, 38, 44, 46, 47, 52, 62, 65, 73, 76, 78, 79, 82, 83 (ged.), 84, 86 en 90).
94. *Het richtsnoer van den rechter in vroeger dagen. — Versl. en Meded. Kon. Akad. v. W., afd. Letterk.*, 5e r., II, 1915.
95. *Heinrich Brunner. — Weekbl. v. h. Recht*, no. 9815.
96. *De afspiegeling van den groei der staatsmacht in de rechtspleging. — Rechtsgel. Magazijn*, XXXV, 1916.
97. Aankondiging van: L. J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland. — Rechtsgel. Magazijn*, XXXV, 1916.
98. *Richard Schröder. — Weekblad v. h. Recht*, no. 10037.
99. *Dr. Mr. S. Muller Fzn. en de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandsche recht. — Ned. Archievenblad*, XXVII, 2, 1919.
100. *Aanteekeningen over den Raad van State* [niet in den handel], aan Mr. J. Oppenheim op zijn 70sten verjaardag, 1919.
101. *Zondagswetgeving.* Drie feuilletons in *N. Rott. Cour.* van 26, 27 en 30 Juli 1919.
102. *Het recht van den wind en molendwang. — Tijdschr. voor Rechtsgesch.*, I⁴, 1919.
103. *In toer mei gild, in praetsje oer ald rjucht. — It Heitelan, Algemien Frysk Wykblad*, 1920.
104. *Het bestuur van het Hollandsche platteland.* Inleiding voor: Eybers, *Instructiën voor het bestuur van de buitendistricten van de Kaap de Goede Hoop. — Werken Hist. Gen.*, 3de serie, no. 95.